

İLƏHİYYATA DAİR ƏSƏRLƏRİN NADİR ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ

Nailə SÜLEYMANOVA,

AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı,

ilahiyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AÇAR SÖZLƏR: əlyazma, elm, ilahiyat, kataloq.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: рукопись, наука, теология, каталог.

KEY WORDS: manuscript, science, theology, catalog.

Bu gün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda bir çox tanınmış alim və mütəfəkkirin İslama dair əsərlərinin əlyazma nüsxələri saxlanılır. Müxtəlif zamanlarda bu əlyazma nüsxələri ilə bağlı elmi-tədqiqat əsərləri yazılsa da, kifayət qədər dərindən araşdırma aparılmamışdır. Halbuki dini, əxlaqi, ictimai və hüquqi məzmununa malik həmin əlyazma əsərlərinin öyrənilməsi və tədqiq edilməsi elmin bu sahəsinin inkişafına töhfə ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əlyazmalar İnstitutunda İslam elm tarixində dəyərli mənbə sayılan və bir çox ölkələrinin əlyazma kitabxanalarında nadir rastlanan əlyazma əsər nüsxələri mühafizə edilir. Həmin əsərlərdən biri Qurani-Kərimin qiraətinə dair mühüm əsərlərdən sayılan Əbu Əmr Osman ibn Səid ibn Osman əd-Daniyə məxsus “ət-Teysir fi əl-qiraət əs-səb” adlı əsərdir. Əd-Dani təfsir, qiraət, hədis və maliki məzhəbinin fiqhi sahəsində ixtisaslaşmışdır. O, hicri 981-ci ildə Kordovaya bağlı olan Dani qəsəbəsində anadan olmuşdur. Həyatının böyük hissəsini səyahətlərdə keçirmiş alim Qahirədə Katib Əbu Müslim Məhəmməd ibn Əhməddən qiraət və hədis elmlərini öyrənmişdir. Bundan başqa, Əbu Həsən ibn Qaləbun, Xələf ibn Xaqan əl-Misri və Əbu Fəth Fəris ibn Əhməddən qiraət dərsləri almışdır. Kordovada Əbdüləziz ibn Cəfər Farisi və digərləri onun qiraətini dinləmişlər. Təhsilini bitirdikdən sonra Hicaz, Misir, Məğrib və Əndəlüs alimlərindən icazət (diplom) almışdır. Daha sonra Kordovadan Daniyə qayıtmış və ömrünün sonuna qədər orada yaşamışdır [1, c. IV, s. 230]. Şərqi elm ocaqlarında tədris edilmiş məşhur “ət-Teysir fi əl-qiraət əs-səb” adlı əsərin mükəmməl tərtibatlı Şərqi istehsalı olan ahərlənmiş, ağ saya kağızda yazılmış, tam mətnli iki nüsxəsi Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir.

İnstitutda qorunan digər bir əsər Cəfər ibn Məkki ibn Cəfər əl-Mosulinin qiraətə dair “əl-Müfrədat lil-qiraət əs-səb`a” adlı əsərinin bir nüsxəsidir. Mənbələrdəki məhdud məlumatlara görə, dövrünün görkəmli qiraət alimi olmuş əl-Mosuli 1313-cü ildə Şirazda vəfat etmişdir [1, c. II, s. 230]. Əvvəldən bir neçə vərəqi az yararlı olan əlyazmada yeddi imamın qiraəti ayrıca izah

edilmişdir. Tam mətnli əlyazma 1376-cı ildə köçürülmüşdür.

İnstitutunda mühafizə olunan Qurani-Kərimin təfsirinə dair bir sıra dəyərli əsərlər, nadir nüsxələr arasında Əbu Əbdilləh Miqdad ibn Cəlaləddin əs-Süyuri Hillinin “Kənz əl-İrfan fi fiqh əl-Quran” təfsirinin adını çəkə bilərik.

Yəmənün Süyuri şəhərindən olan, fəqih, mütəkəllim, müfəssir və hədis alimi Əbu Əbdilləh Miqdad Şəhid Ənvəl Məhəmməd ibn Məkkinin tələbələrindəndir. Alim 1423-cü ildə Nəcəfdə vəfat etmişdir. O, “Üsul əd-din”, “Şərhi məbəd əl-üsul”, “Ən-nəfia yəvm əl-həşr”, “Kənz əl-irfan fi fiqh əl-Quran” və s. əsərlərin də müəllifidir. Şəmsəddin Zəhəbi şiə təfsirləri arasında hökmi ayələrin təfsiri bölümündə Miqdadın kitabını araşdırmışdır. O, bu təfsir haqqında “Miqdad Süyuri “Kənz əl-İrfan fi fiqh əl-Quran” adlı təfsirini öz məzhəbini yaymaq və müxalif məzhəbləri batil etmək üçün yazmışdır” qeydini etmişdir [2, c. III, s. 906].

İnstitutda əsərin beş mükəmməl tərtibatlı nüsxəsi saxlanılır. Nüsxələrin üzü XVI-XVII əsrlərdə köçürülmüşdür. İki nüsxə əvvəldən qismən yararsız olmasına baxmayaraq, tədqiqata alınmasında heç bir mane törətmir. Çünki digər nüsxələr tam olub, tədqiq edilməsi mümkündür.

Şəmsəddin Məhəmməd ibn Məhəmməd Əhməd əş-Şirbini əl-Qahiri əl-Xatib şafii məzhəbinin nümayəndəsi olub, Əhməd əl-Burlusi, ən-Nur əl-Məhəlli, Şəms ər-Rəmlidən dərs almışdır. Alim 1554-cü ildə Məkkəyə getmiş, oradakı rəvayət və rəylərdən istifadə edərək “əs-Sirac əl-munir fi əl-ianət alə mərifət Kəlam Rabbənə əl-həkim əl-xəbir” adlı təfsiri qələmə almışdır. Bu təfsirin 1496 səhifədən ibarət olan nüsxəsi İstanbulda Vəli Əfəndi kitabxanasında qorunur. Qahirədə təfsir dörd cild halında nəşr edilmişdir. Təfsirin dörd əlyazmada cild-cild köçürülən tam nüsxəsi İnstitutda mühafizə edilir. Bütün nüsxələr Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kolleksiyasından olub, 1831-1839-cu illərdə Mustafa ibn Həsən əl-Cümeiri tərəfindən köçürülmüşdür. Bu təfsirdən başqa əş-Şirbininin “Mənəsik əl-həcc”, “Şərh minhəc ət-talibin”, “Şərh şəvəhid əl-qatar” və s. adlı əsərləri də var. Alim 1570-ci ildə vəfat etmişdir [3, c. II, s. 647].

Məşhur ilahiyyatçı alim Zəkəriyyə ibn Məhəmməd əl-Ənsari 1421-ci ildə Misirin Sənikə adlanan məhəlləsində anadan olmuşdur. O, Qahirədə Hafiz ibn Həcər, Muhyəddin Kafiyəçi və Şərəf Mənavi kimi alimlərdən dərs almışdır. Şafii məzhəbinə mənsub olan əl-Ənsari təfsir, hədis, fiqh, qiraət, təsəvvüf, bəlağət və s. elmlərə dərinləndən yiyələnmişdir. On il qazılıq etmiş alim tədrislə də məşğul olmuşdur. “Kitabi fəth ər-Rəhmən” adlı müxtəsər təfsirində alim mütəşəbih ayələri izah etmiş, Qurani-Kərimdə olan bəzi sual və cavablardan nümunələr göstərmişdir. Bundan başqa, onun “Təhfət əl-Bəri”, “Qazı təliqəsi”, “Dəqaiq əl-muhkəm fi şərh əl-müqaddimət əl-Cəzəri” və s. əsərləri var. Zəkəriyyə əl-Ənsari 1520-ci ildə vəfat etmişdir [2, c. II, s. 632-634]. İnstitutda onun “Kitabi fəth ər-Rəhmən” adlı əsərinin bir əlyazma nüsxəsi qorunur. Bu nüsxə tam mətnlidir.

Alim Hafiz Məhəmməd əl-Vardari Selanik vilayətinin Vardar Yenicesi adlanan mərkəzində anadan olmuşdur. Elm və fəzilət sahibi Məhəmməd Vardari müdərri olmuş, əsərlərini ərəb, fars və türk dillərində yazmış, Bursa mollalığını təşkil etmişdir. O, 1645-ci ildə vəfat etmiş, Yenicedə

torpağa tapşırılmışdır [4, s. 277-278]. Bəzi mənbələrdə və tədqiq etdiyimiz əlyazmalarda onun adı Mahmud olaraq qeyd edilir. “Maidə surəsinin təfsiri”, “Şərhi mərah”, “Şərhi bina”, “Tərtib-ziba” və digər əsərlər Vardarinin yaradıcılığının əsasını təşkil edir. “Tərtibi-ziba” Məhəmməd əl-Vardari tərəfindən ilk dəfə Quran ayələrinin asanlıqla tapılması üçün təlif edilmiş bir əsərdir. 28 bəbdən ibarət olan əsər 1646-cı ildə yazılmışdır. Bu əsər İstanbulda, Kazanda və Misirdə nəşr edilmişdir. Uzun illər bu əsərin adı və müəllifi bilinməmiş, kataloqlaşdırma zamanı əsərin adı və müəllifi müəyyənləşmişdir.

Əbülqasım Hüseyn ibn Məhəmməd ibn əl-Müfəddal ər-Rağib əl-İsfahani məşhur müfəssir, ərəb dilçisi və filosofu olmuşdur. O, 954-cü ildə İsfahanda anadan olmuşdur. Alimin ölüm tarixi haqqında mənbələrdə fərqli məlumatlar var. Bəzilərində onun ölüm tarixi hicri 934-cü il, bəzilərində isə 1291-ci il kimi göstərilir. Katib Çələbi isə onun hicri V əsrin əvvəllərində vəfat etdiyini yazır. Onun tamamlama bilmədiyi “Təfsir əl-Quran”, “Əxlaqi Rağib”, “Təhqiq əl-Bəyan”, “Kitab fi əl-etiqaq”, “Müfrədat əl-faz əl-Quran” və s. əsərləri var [5, c. I, s. 377]. “Müfrədat əl-faz əl-Quran” adlı əsəri Quran kəlmələrinin əlifba sırasına görə lüğəti olub, elm aləmində çox dəyərli əsərlərdən sayılır. Dəfələrlə çap edilən bu əsərin digər adı “Müfrədat ǧarib əl-Quran”dır. Əsərin mükəmməl tərtibatlı, nəfis sərlövəhəli bir nüsxəsi Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. Əlyazma tam mətnli olub, 1754-cü ildə köçürülmüşdür. Abidə Əldülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadənin kolleksiyasındandır.

Fars dilində yazılmış təfsirlərə gəldikdə isə Fəthullah ibn Şükrullah əş-Şərif əl-Kaşaninin “Xülasət minhac əs-sadiqin” əsərinin adını çəkmək olar. İslam elm aləmində şöhrət qazanmış əl-Kaşani mühəddis, tarixçi, fəqih və müfəssir kimi tanınır. O, məşhur müfəssir Məhəmməd ibn Mürtəza Feyz Kaşaninin atasıdır. Alim “Zübdət əl-müfəssirin” və “Minhac əs-sadiqin” adlı təfsirləri qələmə almışdır. “Xülasət minhac əs-sadiqin” ikinci təfsirin xülasəsidir. Fəthullah əl-Kaşani 1580-ci ildə vəfat etmişdir [6, c. II, s. 581]. İnstitutda “Xülasət minhac əs-sadiqin” təfsirinin cild-cild yazılmış tam mətnindən ibarət on bir nüsxəsi mühafizə edilir. Paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə nüsxələrin XIX əsrdə köçürüldüyü ehtimal olunur. Ancaq bir nüsxə 1610-cu ildə köçürülmüşdür. İnstitutda əl-Kaşaninin bu əsərindən başqa təfsir elmində böyük dəyəri olan “Zübdət əl-müfəssirin” adlı təfsirinin XIX əsrdə köçürülən iki nüsxəsi də qorunur. Lakin hər iki nüsxə tam deyil.

Qurani-Kərim ayələrini fars dilinə tərcümə və təfsir edən alimlərdən biri də Əbdüləli ibn Məhəmməd ibn Hüseynidir. “Xavas əl-ayət” və ya “Cəvahir əl-Quran” adlı əsərin müəllifi olan alim haqqında mənbələrdə məlumat çox azdır. İnstitutda alimin 1519-cü ildə yazdığı “Cəvahir əl-Quran” adlı əsərinin bir nüsxəsi mühafizə edilir. Nüsxənin ilk bir neçə səhifəsi qismən yararsız olsa da, həm tərtibatına, həm də mətninə görə nadir nüsxələrdən sayılır.

Quran elmlərinə dair yuxarıda adları çəkilən əsərlər Şərqi dünyasının elm ocaqlarında tədris edilmiş və elmin inkişafına geniş töhfələr vermişlər.

M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda hədis elminə dair əlyazmalar, bir neçə alimlərin nadir rastlanan əsərləri də mühafizə edilir.

Belə alimlərdən İyaz ibn Musa ibn İyaz ibn Ömər Əbülfəzli göstərmək olar. Əslən Məğribli olan İyaz ibn Musa maliki fihi üzrə qazı olmuşdur. O, həmçinin mühəddis, tarixçi və ərəb dilçisi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Daha çox Qazı İyaz adı ilə məşhurlaşmış alim Hafiz Əli əl-Həsənin yanında 22 il təhsil almışdır. Təqribən 1106-cı ildə Əndəlüsə gedib, qazı Əbu Əli əs-Sədəfi, Məhəmməd ibn Həmdini və başqalarından hədis elmini öyrənmişdir. Fiqh təhsilini isə Əbu Abdullah Məhəmməd ət-Təmimi və qazı Məhəmməd ibn Abdullah əl-Museylidən almışdır. Mükəmməl dini təhsilə yiyələnmiş alimin bir çox əsərləri var. Qazı İyaz öz vətənidən qovulmuş, 1149-cu ildə Mərakeşdə vəfat etmişdir. Onun əsərlərinə “Tərtib əl-mədarik və təqrib əl-məsəlik fi mərifət ələm məzhəb İmam Malik”, “Tənbihət”, “Əl-ğunyət” və s. misal göstərmək olar [7, c. II, s. 1038]. Ən məşhur əsəri isə Həzrət Məhəmmədin (s) həyatına dair “əş-şəfa bi tərifə hüquq əl-Mustafa” adlı hədislər toplusudur. İnstitutda bu əsərin XVIII əsrdə köçürülmüş, nəfis tərtibatlı üç nüsxəsi qorunmaqdadır. Hər nüsxədə sərlövhlər yazma kitab tərtibatında istifadə edilən müxtəlif rənglərlə təzhiblənmişdir.

Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsən ibn Əli ət-Tusi əş-Şii XI əsrdə yaşamış görkəmli cəfəri fiqh alimlərindən biridir. Onun cəfəri məzhəbinin təşəkkülündəki yeri böyükdür. Hətta onu imam Cəfəri Sadiqdən sonra bu məzhəbin ikinci imamı sayırlar. Alim 995-ci ildə Tus ətrafında anadan olmuşdur. 23 yaşında Bağdada gəlmiş, bir çox alimdən dərs almış, burada qalaraq müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1048-ci ildə Nəcəfə, oradan isə Kufəyə köçmüş, 1068-ci ildə orada vəfat etmişdir [1, c. VI, s. 8]. Əbu Cəfər ət-Tusi “ət-Tibyan əl-Camili ülümi əl-Quran”, “əl-Fusul fil-fusul”, “əl-Məbsut”, “əl-Hiləf fi əl-Əhkam”, “ən-Nihayə”, “əl-İstibsar fimə ixtiləf min əl-əxbər” kimi məşhur əsərlərin müəllifidir.

Ərəb dilində yazılmış “əl-İstibsar fimə ixtiləf min əl-əxbər” əsərinin İnstitutda dörd nüsxəsi mühafizə edilir. Bu nüsxələrin hamısı XVII əsrdə köçürülmüşdür. Nüsxələrin xətti aydın və oxunaqlıdır. Lakin nüsxələr ya əvvəldən, ya da sondan qismən yararsız hala düşüb.

Dövrünün məşhur din alimi, İbn Xatun adı ilə tanınan Məhəmməd ibn Əli ibn Xatun İsfahanda, sonralar isə Hindistanda yaşamış, Heydərabad şəhərində dünyasını dəyişmişdir. Alim Qolkonda hökmdarı, Qütbşahilər sülaləsinin son nümayəndəsi Abdullah Şahın vəziri olmuşdur. Şeyx Bəhainin tələbəsi olmuş İbn Xatun “Təkəmmil camiu əl-Abbasi”, “Şərh əl-İrşad”, “Tərcümə kitab əl-ərbəin” və s. kimi əsərlərin müəllifidir.

İnstitutda onun Şeyx Bəhainin ərəb dilində yazdığı “Qırx hədis” əsərinin fars dilinə tərcüməsinin nüsxəsi mühafizə edilir. Bu əsəri alim Əbu Nəsr Sultan Məhəmməd Qutbun Şah üçün tərcümə etmişdir. Miladi XVII əsrdə köçürülən əsərin nüsxəsi nəfis tərtibatlıdır.

Göründüyü kimi, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda bir sıra görkəmli İslam alimlərinin zəngin elmi irsi qorunmaqdadır. İlahiyyətə dair həmin əlyazma əsərlərinin tədqiq edilməsi, dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsi elmə yeni töhfələr bəxş edəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, öz zənginliyi ilə seçilən həmin əsərlərin bu günə qədər müəyyən bir hissəsi tədqiqata alınmışdır. İnanırıq ki, Əlyazmalar İnstitutunda həyata keçirilən ilahiyətə dair əsərlərin kataloqlaşdırma işi bir çox əsərlərin araşdırılması üçün tədqiqatçıların diqqətini cəlb edəcəkdir. Həmçinin

vurğulamalıyıq ki, məqalədə təqdim etdiyimiz əsərlər müsəlman ölkələrin elm ocaqlarında tədris edilməş və İslam elmlərinin inkişafında böyük rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Zirikli X. əl-Aləm. 8 cildə. Beyrut: 2002.
2. Kəəhhalə Ö.R. Mucəmul-muəllifin. 4 cildə.
3. Nasuhi L.B. Böyük Tefsir Tarihi. 2 cilt. İstanbul: 1974.
4. Bursalı M.T. Osmanlı Müəllifləri. 3 cilt. İstanbul: 1333/1915.
5. Çələbi K. Kəşfül-Zünun. 1-4 c. İstanbul: 1216-1306 h.
6. Brokelmann G. Geschichte der arabischen literatur. S.b.I-III. Leiden: 1943-49.
7. Karabulut A.R. Yazma eser kataloqu. II cild. Kayseri: t.r.h.
8. Demirçi M. Kuranın Temel Konuları. İstanbul: 2000.
9. İslam Ansiklopedisi. 42 cilt. İstanbul: 1996-2013.
10. Tabatabai S.M. İslamda Şia. Qum: 1998.
11. Süreyya M. Sicili-Osmeni. 3 cild. İstanbul: 1311/1893.
12. Süleymanova N. İlahiyata dair əlyazmalar kataloqu. I-II c. Bakı: 2015.
13. Şeyhi Mehmed Efendi, Fındıklı İsmet Efendi. Şakaiki-Numaniye ve Zeyilləri (nəşrə hazırlayan: A.Özcan). 5 cild. İstanbul: 1989.

Наиля Сулейманова

РЕДКИЕ РУКОПИСНЫЕ КОПИИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПО ТЕОЛОГИИ

РЕЗЮМЕ

В Азербайджане в Институте Рукописей им. Физули хранятся многочисленные рукописи, отражающие нашу культуру и науку. Среди их имеются произведения, охватывающие такие исламские науки как тажвид, кыраат, тафсир, хадис, фиqh, акаид. С 2014 года в институте собирается каталог произведений по теологии. В процессе этой работе были выявлены редкие экземпляры рукописей исламской теологии. В этой статье мы дадим краткое сведение о таких редких экземпляров рукописей.

Naila Suleymanova

UNIQUE MANUSCRIPT COPIES OF THEOLOGY WORKS

SUMMARY

Numerous manuscripts reflecting science and culture are preserved at the Institute of Manuscripts Named after Fuzuli. Among them, there are works related to Islamic sciences, such as kiraat, tejvid, tefsir, hadith, fiqh, akaid. Since 2014, the manuscips of theology began to be catologed. During this reseaching period, rare copies of manuscripts on Islamic theology were revealed. We will inform you about some of them in this article.